

Camino Cahier 3

Nieuwe pelgrims

**Verslag van de publieksmiddag naar aanleiding van
de promotie van Dr. Suzanne van der Beek, juni 2018**

Suzanne van der Beek & Paul Post (red.)

Traditie en de kunst van het ritualiseren

William R. Arfman

4

In deze overdenking van de Camino vrees ik dat wij nooit in Santiago aan zullen komen. Hoewel ik mij als onderzoeker nu al een jaar of tien bezig houdt met hedendaagse rituelen op het spanningsveld van het religieuze en het seculiere, en ook de roep van de Camino wel gevoeld heb, is het er nooit van gekomen om de eerste stap ook feitelijk te zetten. Om toch niet volledig uit de toom te vallen van dit cahier neem ik jullie voor dit schrijven over de kunst van het ritualiseren echter wel graag mee naar een andere pelgrimsplaats, het dorpje Mitla in het zuiden van Mexico. In het bijzonder wil ik die casus graag aangrijpen om een idee geven van hoe het concept ritueel door onderzoekers als ik eigenlijk gedefinieerd wordt. Vervolgens kunnen wij dan vanuit die invalshoek terug naar Nederland om langs te gaan bij Allerzielen Alom, een kunstzinnig herdenkingsfenomeen wat enige jaren geleden in Nederland opdook. De vraag die dan opkomt is of die definitie die in het zuiden van Mexico relevant bleek, eigenlijk ook wel van toepassing is op dit soort nieuwe praktijken? Met name de kwestie van traditionaliteit blijkt daarbij een heikel punt. Een korte geschiedenisles en een reflectie op het concept ritualiseren lijken hierbij echter uitkomst te bieden. Ter afsluiting geef ik de lezer graag enkele vragen mee die zij als feitelijke Camino-gangers waarschijnlijk beter kunnen beantwoorden dan ik als buitenstaander zelf zou kunnen.

Mitla: Plaats van de Doden

Het dorpje Mitla ligt in de staat Oaxaca, in het zuiden van Mexico. In de eerste helft van de 20ste eeuw draaide de economie van het dorp vooral om handel, maar in de afgelopen decennia is de focus in plaats daarvan langzamerhand vrijwel volledig op toerisme komen te liggen.¹ Mitla heeft namelijk midden in het dorp enkele bijzonder mooi geconserveerde prekoloniale tempels liggen die voor de toeristenbussen een mooie tussenstop vormen tussen de stad Oaxaca en het Maya gebied. Ik neem jullie echter niet mee naar één van deze tempels, maar in plaats daarvan naar een vervallen kapelletje op een onooglijk heuveltje aan de rand van

¹ C.M. Leslie: *Now we are civilized: A study of the world view of the Zapotec Indians of Mitla, Oaxaca* (Westport, CT, 1981).

het dorp. In de werkelijkheid is het heuveltje een adobe piramide die nog ouder is dan de tempels, maar aangezien de gidsen hier geen aandacht aan besteden zal je hier niet snel een toerist vinden. Mensen vind je er echter wel en dan met name mensen uit het achterland van Mitla, mensen uit andere dorpjes die speciaal naar Mitla afreizen om dit kapelletje te bezoeken. Wat zij namelijk weten is dat Mitla een doorgang herbergt naar de onderwereld, het hiernamaals, het vagevuur of de hemel. De details hangen hierbij af van wie, en vooral ook hoe, je het vraagt. In de kapel laten deze pelgrims offers achter voor hun eigen dierbare overledenen die deze vervolgens kunnen gebruiken in hun bestaan na de dood. In ruil hiervoor vragen de pelgrim de overledenen om een kleine gunst, bijvoorbeeld een goede verkoopdag op de markt, beterschap bij ziekte of een goede partner voor een zoon.

Zoals misschien te verwachten is dit gebruik niet zonder geschiedenis. In de jaren dertig van de 20ste eeuw beschreef antropologe Elsie Clews Parsons al hoe men dit soort offers bracht in de catacomben van de tempels, en later bij een grot in de omgeving toen de tempels voor het eerst tot archeologische zone werden verklaard.² In latere jaren verschoof deze praktijk vervolgens naar de kapel, hoewel dat soms ook tot conflicten leidde aangezien dorpelingen zelf het gevoel hadden dat het offeren van kippen de toeristen weg zou jagen.³ Ook op het gebied van de offers is er duidelijk sprake van traditie. Sommige offers gaan terug op prekoloniale gebruiken, zoals het geven van cacao bonen, welke in het hiernamaals als betaalmiddel fungeren net zoals ze dat deden voor de Spanjaarden voet aan wal zetten. Andere offers, zoals kaarsen gewijd aan Maria, hebben juist een Europese oorsprong. Zelfs de regio waar mensen tegenwoordig vandaan komen om in Mitla offers te brengen vertoont een opvallende overlap met de regio waar de god van de dood, Bezalao, in prekoloniale tijd werd aanbeden. Dit is vooral interessant omdat het er op lijkt dat de prekoloniale cultus in Mitla, de cultus waarvoor die nu zo populaire tempels zijn gebouwd, ook om deze god draaide.⁴

² E.W. Parsons: *Mitla, town of the souls: And other Zapoteco-speaking pueblos of Oaxaca, Mexico* (Chicago, IL, 1936).

³ E. Dürr: *Mitla zwischen Tradition und Moderne: Wandel einer zapotekischen Gesellschaft in Oaxaca* (Münster, 1996).

⁴ W.R. Arfman: *Visiting the calvario at Mitla, Oaxaca: A critical look at the continuity of a religious practice* (Leiden, 2008).

Ritueel gedefinieerd

Er wordt wel eens gegrapt dat er net zoveel definities van rituelen zijn als dat er onderzoekers zijn die over rituelen schrijven. Ronald Grimes, die vaak als Godfather van de ritueel wetenschappen wordt gezien, wist er in ieder geval zoveel te verzamelen dat de bijlage waar ze in moesten te groot werd om feitelijk te publiceren.⁵ In eerste instantie klinkt dit misschien als een probleem. Hoe kan je over iets schrijven als je het niet eens met elkaar eens kan zijn over wat dat iets dan überhaupt is? In de praktijk is dat echter minder een probleem. Het is voor ons als lezer vele malen belangrijker om te weten wat een bepaalde auteur bedoelt wanneer hij iets een ritueel noemt, dan dat het uitmaakt of zij of hij daarmee wel de echte essentie van alle rituelen te pakken heeft. Ik geloof zelf stiekem niet eens dat een dergelijke essentie bestaat. In de werkelijkheid hebben we gewoon te maken met een veelvoud aan praktijken en in sommige contexten kan het dan nuttig zijn om bepaalde van die praktijken ritueel te noemen, bijvoorbeeld wanneer we zoals hier willen gaan vergelijken.

Dit alles gezegd hebbende is er natuurlijk ook niet een volledig gebrek aan consensus. Toen ik als student voor mijn archeologie bachelor scriptie een definitie moest geven kwam ik tot de conclusie dat bepaalde elementen steeds terug kwamen in de literatuur die las. Zo leek iedereen het er wel redelijk over eens dat rituelen sowieso handelingen zijn: een boek is bijvoorbeeld geen ritueel maar kan er wel in eentje gebruikt worden. Ten tweede is de symbolische dimensie van deze handelingen vaak minstens net zo belangrijk als de praktische, meestal is een puur praktisch nut zelfs niet eens te vinden. Ten derde komen rituelen niet zomaar uit de lucht vallen: ze hebben een geschiedenis en die noemen we dan meestal een traditie.

De pelgrimage naar Mitla kan hier als een mooi voorbeeld fungeren. Zowel met de tocht naar Mitla, als met de offers die ter plekke worden gebracht, is er duidelijk sprake van symbolische handelingen. Als we vervolgens die symboliek uitpluizen komt meteen ook traditie om de hoek kijken, de handelingen blijken een imposant historisch achterland te hebben. Als een combinatie van symboliek, handelen en traditie als veel voorkomende elementen van een ritueel worden gezien, dan is het zeker niet vreemd om de pelgrimage naar Mitla een ritueel te noemen.

⁵ <http://oxrit.twohornedbull.ca/wp-content/uploads/2013/04/grimes-craft-appendixes.pdf> (gezien september 2018).

Allerzielen Alom

Voor onze tweede casus gaan we terug naar Nederland, waar de Amsterdamse kunstenaar Ida van der Lee in 2005 bij begraafplaats, crematorium en gedenkpark De Nieuwe Ooster het initiatief nam voor het herdenkingsproject Allerzielen Alom. Het idee van het project was om mensen samen te brengen voor een niet-religieuze Allerzielen viering waarin het vieren van het geleefde leven centraal zou staan. Het project breidde zich al snel uit tot andere plaatsen en diende dankzij verschillende publicaties tevens als initiatief voor een veelvoud aan afgeleide projecten elders in het land.⁶ Qua invulling draaien deze herdenkingsavonden om een aantal kernelementen. De begraafplaats of het gedenkpark wordt met een combinatie van natuurlijk en artificieel licht omgedoopt tot een feeërieke omgeving. In die omgeving krijgen bezoekers de kans om samen met familie of vrienden vrijelijk rond te lopen. Onderweg komen deze bezoekers dan bescheiden interactieve kunstinstallaties tegen waarmee ze hun dierbaren kunnen herdenken. Zo kan bijvoorbeeld op één plek de naam van de overledene in een drijflichtje te water worden gelaten, elders kan men bij de Herinnerdingen struinen tussen symbolische tweedehands spulletjes om daarmee vergeten verhalen over de overledene op te halen of een bloembol poten in een speciaal aangelegd spiraalvormig perkje en op weer een andere plek kan een kaarsje worden geplaatst in één van de Kamers van het Hiernamaals, welke worden aangeduid met poëtische teksten. Hiernaast is er vaak de mogelijkheid om ook aandacht te besteden aan het graf van de eigen overledene en ergens centraal een glühwein of warme chocolademelk te drinken.

Is er hier sprake van een ritueel? Als het op de eerste twee elementen aankomt dan lijkt onze definitie ook in deze situatie relevant. Allereerst is er duidelijk sprake van handelingen: mensen komen naar een bepaalde plek, lopen daar rond, drinken een drankje en sluiten aan bij interactieve herdenkingskunst door namen op kaartjes te schrijven, vaak ook met een bericht aan de overledene, bloembollen te poten, spulletjes uit te zoeken en kaarsjes te plaatsen. Bij het opnoemen van deze handelingen komt ook meteen de symbolische dimensie om de hoek kijken: de handelingen worden ingezet voor symbolische communicatie met de overledene, de gebruikte voorwerpen staan symbool voor momenten uit het verleden en poëtische teksten reflecteren op een zelfde wijze het karakter van degene die wordt herdacht. De zaak wordt echter complexer wanneer het aspect traditie er ook bij wordt betrokken, we hebben het hier ten slotte over een praktijk die duidelijk in 2005 door een specifiek iemand verzonnen is. Van *tradere*, overdragen,

⁶ I. van der Lee: *De muze van het herdenken: Vijf jaar Allerzielen Alom* (Zoetermeer, 2010).

lijkt hier dus geen sprake. Echter om dit verder te kunnen duiden moeten we eerst even de recente Nederlandse geschiedenis in.

Rituelen in overvloed

In 1984 schreef liturgisch wetenschapper Gerard Lukken het boek *Geen leven zonder rituelen*, waarin hij zich beklaagde over de teloorgang van het rituele handelen in het Nederland van die tijd.⁷ Opvallend genoeg publiceerde deze zelfde Lukken 15 jaar later het boek *Rituelen in overvloed*, waarin hij juist een heel scala aan rituele praktijken wist te benoemen.⁸ Wat was er gebeurd? Waar Lukken in 1984 nog getuige was van een rituele crisis ten gevolge van ontzuiling en rap toenemende secularisering, kwam hier slechts enkele jaren later al een antwoord op vanuit andere velden van de samenleving waar juist nieuwe rituelen werden ontwikkeld, bijvoorbeeld als onderdeel van psychologische behandeling. Uiteraard waren deze nieuwe rituelen niet op dezelfde manier ingebed als de oudere rituele praktijken dat waren. Die konden zich beroepen op eeuwenoude, vaak religieuze, tradities. Net als bij Allerzielen Alom, was van overdracht niet zo zeer sprake. Deze nieuwe rituelen waren niet voor gegeven, maar werden juist vorm gegeven. Ook rituele wetenschappers als Ronald Grimes is dit uiteraard niet ontgaan. Grimes komt bijvoorbeeld met het woord *ritualiseren*, waarmee hij doelt op het actief ontwerpen van, en knutselen aan, ritueel-achtige praktijken.⁹ Catherine Bell maakt hierbij wel de kanttekening dat rituelen eigenlijk altijd mensenwerk zijn geweest, vaak werd dit aspect alleen verhuld.¹⁰ Zou dan misschien omgekeerd gesteld kunnen worden dat dan bij nieuwe rituelen juist de traditionele dimensie verhuld is?

Ritualiseren

Als we het idee van Grimes oppakken en kijken naar het mensenwerk wat er in het opzetten, organiseren en bijsturen van bijvoorbeeld Allerzielen Alom gaat zitten dan vallen er drie uitdagingen op. De eerste is hier minder relevant, hoewel wel gerelateerd aan het element traditie, en dat is het genereren van aandacht. Traditionele rituelen hebben van oudsher hun vaste publiek, dat geldt niet voor een nieuw ritueel project. Bij Allerzielen Alom en de daarvan afgeleide initiatieven

⁷ G. Lukken: *Geen leven zonder rituelen: Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Baarn, 1984).

⁸ G. Lukken: *Rituelen in overvloed: Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn, 1999).

⁹ R.L. Grimes: *The craft of ritual studies* (New York, NY, 2014), 193.

¹⁰ C.M. Bell: *Ritual: Perspectives and dimensions* (New York, NY, 1997), 263.

zie je dan ook dat er veel aandacht uit gaat naar publiciteit krijgen, vooral in het eerste jaar dat zoiets wordt georganiseerd.

De tweede uitdaging, en hier relevanter, is het vinden van inspiratie. Bij het ontwerpen van een nieuwe symbolische handeling is er geen sprake van overdracht van generatie op generatie, in plaats daarvan speelt creativiteit een grote rol. Wie echter wat verstand heeft van creatieve innovatie, weet dat creativiteit vaak draait om oude wijn in nieuwe zakken. Ergens moet tenslotte inspiratie vandaan komen. Als we dan wat dieper graven bij het Allerzielen Alom project dan ontdekken we dat Ida van der Lee een deel van haar inspiratie haalde bij de Dagen van de Doden in Mexico. Net als de hierboven beschreven praktijken in Mitla draaien ook deze feestdagen rond Allerzielen om het geven van offers aan de overledenen alleen gebeurt dat in dit geval veelal op daarvoor versierde begraafplaatsen.¹¹ Überhaupt de naam Allerzielen Alom was hier eigenlijk al een hint dat we met een nieuwe vorm van een oude praktijk te maken hadden. Het zou echter incorrect zijn om het daar bij te laten, het gaat hier niet om het christelijke Allerzielen met een kunstzinnig sausje. De drijflichtjes, bijvoorbeeld, hebben juist een boeddhistische oorsprong en inspiratie wordt ook gevonden bij het zingen van mantra's, Aboriginal zandkunst en het Chinese Qingming festival. Allerzielen Alom staat dus niet zozeer in een traditie als dat de betrokkenen creatief gebruik maken van wat bestaande tradities te bieden hebben. Traditie dus als bronnen om uit te putten.

De derde uitdaging, ten slotte, is het vinden van stabiliteit. Traditionele rituelen zijn ingebed in instituties die zowel de middelen als de mensen biedt om een praktijk in stand te houden. In contrast hier mee moest Ida van der Lee, net als mensen die haar navolgden, op zoek naar financiering en geschikte mensen. Een kunstfonds betaalt met plezier een keertje mee aan een kunstproject dat zich duidelijk inzet voor een lokale gemeenschap, maar de volgende keer willen ze dan toch echt een nieuw kunstje zien, zo legde Ida mij uit. Ook het vinden van geschikte mensen blijkt een uitdaging. Eén van de organisatoren van een afgeleid herdenkingsproject vertelde mij dat hij het na twee jaar wel gezien had: hij was meer een initiatiefnemer dan iemand die de kar zou blijven trekken. Dit was ook waarom hij zo druk bezig was met het opstellen van een draaiboek. Wat we hier tussen de regels door zien opduiken is een andere manier waarop traditie ook een rol blijft spelen: namelijk als aspiratie: iets om naar te streven. Als een nieuw project als deze aanslaat, op De Nieuwe Ooster waren voor de avond in 2008 meer dan 7000 mensen te vinden, dan ontstaat ook de behoefte om het in stand te houden. Voor de Allerzielen avond in Velsen, bijvoorbeeld, kwam er een website,

¹¹ <http://allerzielenalom.nl/wat/gedachtegoed> (gezien september 2018).

draaiboeken, nabesprekingen, een organisatie team met ook mensen van de gemeente en zelfs een stichting met bestuur dat zich speciaal richt op acquisitie. Toen de avond in 2011 werd geopend door iemand van de gemeente viel mij op dat deze man benadrukte dat dit al weer de derde keer was dat dit werd georganiseerd en dus met recht een traditie genoemd kon worden. Ook de website maakt gewag van ditzelfde woord wanneer zij de avond beschrijven als “een eigentijdse traditie die voortdurend in ontwikkeling is.”¹² Mooier kan de traditie die achter al dit mensenwerk schuil gaat eigenlijk niet verwoord worden.

De Camino?

Als we het bovenstaande samenvatten zouden we kunnen zeggen dat rituelen zich hebben aangepast aan de veranderingen die modernisering en globalisering met zich heeft meegebracht. Met de grote nadruk die onze samenleving op constante vernieuwing legt is daarbij vooral het element traditie onder druk komen te staan. De spotlight ligt op het mensenwerk, op het vorm geven en aanpassen en relevant houden, niet op het overdragen. Toch gebeurt het overdragen ook. Traditie speelt een rol als inspiratie voor vernieuwing, maar is ook te herkennen in de aspiratie, de hoop, op voortzetting. Misschien juist omdat onze samenleving zo vluchtig is, lijkt de behoefte aan stabiliserende rituelen groot, mits er natuurlijk wel rekening wordt gehouden met de voortdurend veranderende behoeftes van het individu. Traditie leeft voort, maar dan achter de schermen. Mijn vraag ter afsluiting is of dit ook voor de Camino geldt? Put u als pelgrim inspiratie uit de oude pelgrims-tradities? Misschien alleen al door uzelf een pelgrim te noemen? Ziet u dit als een manier om een traditie in stand te houden, of bleek de eerste keer lopen misschien de basis voor uw eigen traditie? Zoekt u de weg naar Santiago op, omdat het dagelijks leven wat te weinig ritueels biedt, dat wil zeggen: momenten van afzondering van het alledaagse en aansluiting bij het eeuwige? Of gaat dat alles te ver en is het voor u vooral een handeling waarbij de symboliek echt alleen maar symbolisch is en het idee van ritualiseren nauwelijks relevant? In dat laatste geval hoop ik dat deze overdenking op zijn minst die gedachte heeft weten uit te dagen.

¹² <http://allerzielenvelsen.nl/index.php/over-ons.html> (gezien september 2018).